

به نام خدا

آموزش و پرورش و چالش های نظام آموزشی مبتنی بر هوش مصنوعی

مولفان :

علیرضا دیناری

مینا افرازه

میمنه میرزاد

ملوک دانش

سیمین دخت قادری

انتشارات ارسطو

(سازمان چاپ و نشر ایران - ۱۴۰۵)

نسخه الکترونیکی این اثر در سایت سازمان چاپ و نشر ایران و اپلیکیشن کتاب رسان موجود می باشد

Chaponashr.ir

سرشناسه : دیناری، علیرضا ، ۱۳۵۴
عنوان و نام پدیدآورندگان : آموزش و پرورش و چالش های نظام آموزشی مبتنی بر هوش مصنوعی /
مولفان: علیرضا دیناری ، مینا افرازه ، میمنه میرزاد ، ملوک دانش ، سیمین دخت قادری
مشخصات نشر : انتشارات ارسطو (سازمان چاپ و نشر ایران)، ۱۴۰۵.
مشخصات ظاهری : ۱۰۰ ص.
شابک : ۹۷۸-۶۲۲-۱۲۹-۰۵۰-۵
شناسه افزوده : افرازه ، مینا ، ۱۳۶۰
شناسه افزوده : میرزاد ، میمنه ، ۱۳۵۸
شناسه افزوده : دانش ، ملوک ، ۱۳۶۰
شناسه افزوده : دخت قادری ، سیمین ، ۱۳۶۰
وضعیت فهرست نویسی : فیبا
یادداشت : کتابنامه.
موضوع : آموزش و پرورش و چالش های نظام آموزشی مبتنی بر هوش مصنوعی
رده بندی کنگره : TP ۹۸۳
رده بندی دیویی : ۶۶۸/۵۵
شماره کتابشناسی ملی : ۹۹۷۶۵۸۸
اطلاعات رکورد کتابشناسی : فیبا

نام کتاب : آموزش و پرورش و چالش های نظام آموزشی مبتنی بر هوش مصنوعی
مولفان: علیرضا دیناری - مینا افرازه - میمنه میرزاد- ملوک دانش - سیمین دخت قادری
ناشر : انتشارات ارسطو (سازمان چاپ و نشر ایران)
صفحه آرای، تنظیم و طرح جلد: الهام غفاری
تیراژ: ۱۰۰۰ جلد
نوبت چاپ: اول - ۱۴۰۵
چاپ: زبرجد
قیمت : ۱۷۰۰۰۰ تومان
فروش نسخه الکترونیکی - کتاب رسان :
<https://chaponashr.ir/ketabresan>
شابک : ۹۷۸-۶۲۲-۱۲۹-۰۵۰-۵
تلفن مرکز پخش : ۰۹۱۲۰۲۳۹۲۵۵
www.chaponashr.ir

chaponashr.ir

iran-journals.com

فهرست

پیشگفتار.....	۵
مقدمه.....	۷
فصل اول: مبانی نظری و مفهومی هوش مصنوعی در آموزش و پرورش.....	۱۱
تعریف هوش مصنوعی و سیر تحول آن در نظام‌های آموزشی.....	۱۳
نسبت فناوری‌های هوشمند با نظریه‌های یادگیری.....	۱۷
جایگاه هوش مصنوعی در تحول دیجیتال آموزش.....	۲۰
فرصت‌ها و محدودیت‌های به‌کارگیری هوش مصنوعی در تعلیم و تربیت.....	۲۴
فصل دوم: کاربردهای هوش مصنوعی در فرایند یاددهی یادگیری.....	۲۹
شخصی‌سازی آموزش و طراحی مسیرهای یادگیری انطباقی.....	۳۲
نقش هوش مصنوعی در ارزشیابی و سنجش آموزشی.....	۳۵
دستیارهای هوشمند آموزشی و معلمان مجازی.....	۳۸
تحلیل داده‌های آموزشی و بهبود تصمیم‌گیری در کلاس درس.....	۴۱
فصل سوم: چالش‌های انسانی، اخلاقی و تربیتی نظام آموزشی مبتنی بر هوش مصنوعی ...	۴۵
عدالت آموزشی و شکاف دیجیتال در دسترسی به فناوری‌های هوشمند.....	۴۸
حریم خصوصی، امنیت داده و مالکیت اطلاعات دانش‌آموزان.....	۵۲
پیامدهای تربیتی و هویتی استفاده گسترده از هوش مصنوعی.....	۵۶
سوگیری الگوریتمی و ملاحظات اخلاقی در تصمیم‌گیری آموزشی.....	۵۹
فصل چهارم: الزامات اجرایی و سیاست‌گذاری برای استقرار نظام آموزشی مبتنی بر هوش	
مصنوعی.....	۶۵
توانمندسازی معلمان و توسعه شایستگی‌های حرفه‌ای در عصر هوش مصنوعی.....	۷۳

بازنگری برنامه‌های درسی و محتوای آموزشی متناسب با AI	۷۶
سیاست‌گذاری، قانون‌گذاری و حکمرانی آموزشی در مواجهه با هوش مصنوعی	۸۰
فصل پنجم: آینده‌پژوهی آموزش و پرورش در عصر هوش مصنوعی	۸۵
سناریوهای آینده مدرسه و یادگیری در جهان هوشمند	۸۹
مهارت‌ها و شایستگی‌های مورد نیاز نسل آینده	۹۲
نتیجه‌گیری	۹۵
منابع	۹۹

پیشگفتار

آموزش و پرورش در جهان معاصر، بیش از هر زمان دیگری، در معرض دگرگونی‌های عمیق فناورانه، اجتماعی و معرفتی قرار گرفته است. در این میان، هوش مصنوعی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین و اثرگذارترین فناوری‌های نوظهور، نه‌تنها شیوه‌های تولید، انتقال و ارزیابی دانش را متحول ساخته، بلکه بنیان‌های نظری و عملی نظام‌های آموزشی را نیز با پرسش‌ها، فرصت‌ها و چالش‌های تازه‌ای روبه‌رو کرده است. ورود هوش مصنوعی به عرصه تعلیم و تربیت، صرفاً به معنای استفاده از ابزارهای جدید در کلاس درس نیست، بلکه نشانه آغاز مرحله‌ای تازه در بازاندیشی نسبت میان انسان، دانش، یادگیری، آموزش و فناوری است.

امروزه نظام‌های آموزشی در سطوح مختلف، از آموزش پایه تا آموزش عالی، با ابزارها و سامانه‌هایی مواجه‌اند که قادرند فرایند یادگیری را شخصی‌سازی کنند، عملکرد یادگیرندگان را تحلیل نمایند، بازخوردهای فوری و دقیق ارائه دهند، و حتی در تصمیم‌گیری‌های آموزشی و مدیریتی نقش‌آفرین باشند. این تحولات، افق‌های تازه‌ای را پیش روی آموزش و پرورش گشوده‌اند؛ افق‌هایی که در آن‌ها امکان ارتقای کیفیت یادگیری، افزایش بهره‌وری آموزشی، توسعه عدالت در دسترسی به منابع، و بهبود نظام‌های سنجش و ارزشیابی بیش از گذشته فراهم شده است.

با این حال، گسترش هوش مصنوعی در نظام‌های آموزشی، صرفاً حامل فرصت نیست؛ بلکه مجموعه‌ای از چالش‌های پیچیده، چندبعدی و راهبردی را نیز به همراه دارد. مسائلی چون شکاف دیجیتالی، نابرابری در دسترسی به فناوری، تهدید حریم خصوصی و امنیت داده‌های آموزشی، سوگیری الگوریتمی، تضعیف تعاملات انسانی، وابستگی بیش از حد به سامانه‌های هوشمند، و ابهام در جایگاه معلم در فضای آموزشی آینده، از جمله دغدغه‌های اساسی در این حوزه به شمار می‌روند. از این منظر، هرگونه مواجهه علمی و سیاستی با هوش مصنوعی در آموزش و پرورش، مستلزم نگاهی متعادل، نقادانه و آینده‌نگر است.

امید است این اثر بتواند گامی هرچند کوچک در جهت فهم عمیق‌تر تحولات نوین آموزشی، تقویت گفت‌وگوی علمی در حوزه هوش مصنوعی و تعلیم و تربیت، و کمک به طراحی الگوهای بومی، اثربخش و مسئولانه برای نظام آموزشی آینده باشد. بی‌تردید، رویارویی با

چالش‌های پیش روی آموزش مبتنی بر هوش مصنوعی، نیازمند پژوهش مستمر، سیاست‌گذاری دقیق و مشارکت فعال همه ذی‌نفعان عرصه تعلیم و تربیت است.

این کتاب به تمامی معلمان، دانشجویان، پژوهشگران، مدیران آموزشی و دغدغه‌مندان آینده آموزش و پرورش تقدیم می‌شود؛ آنان که بر این باورند تربیت انسان، حتی در عصر هوش مصنوعی، همچنان مهم‌ترین و شریف‌ترین رسالت جوامع انسانی است.

مقدمه

آموزش و پرورش در هر جامعه‌ای، ستون فقرات توسعه انسانی و پیش‌نیاز شکل‌گیری سرمایه اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی است. کیفیت تصمیم‌ها و کنش‌های آموزشی، نه تنها آینده فردی یادگیرندگان را رقم می‌زند، بلکه مسیر توان رقابتی کشورها را در دانش، فناوری، بهره‌وری و عدالت اجتماعی تعیین می‌کند. در دهه‌های اخیر، هم‌زمان با گسترش فناوری‌های دیجیتال، نظام‌های آموزشی با موجی از تغییرات سریع مواجه شده‌اند؛ تغییراتی که از کلاس درس و روش‌های تدریس آغاز می‌شوند و تا سیاست‌گذاری، مدیریت آموزشی، برنامه‌درسی و حتی تعریف سواد و شایستگی‌های ضروری برای زیستن در جهان جدید امتداد می‌یابند. در این میان، هوش مصنوعی به‌عنوان پدیده‌ای تعیین‌کننده، در حال تبدیل شدن به یکی از مؤثرترین نیروهای محرک تحول آموزشی است.

هوش مصنوعی در معنای عمومی، مجموعه‌ای از روش‌ها و سامانه‌هاست که می‌تواند وظایفی را انجام دهد که پیش‌تر عمدتاً به توانایی‌های شناختی انسان وابسته بودند؛ از تحلیل و پیش‌بینی تا تولید محتوا، تشخیص الگوها، ارائه پیشنهاد و پشتیبانی تصمیم‌گیری. وقتی این قابلیت‌ها به حوزه تعلیم و تربیت وارد می‌شوند، فرصت‌های بی‌سابقه‌ای برای ارتقای کیفیت یادگیری و مدیریت آموزشی ایجاد می‌کنند. کلاس‌های درس می‌توانند از حالت یکسان‌سازی و نسخه واحد برای همه فاصله بگیرند و به سوی آموزش شخصی‌سازی شده حرکت کنند؛ جایی که مسیر یادگیری، سرعت پیشرفت، نوع تمرین و بازخوردها با نیازهای فردی یادگیرندگان تطبیق می‌یابد. از سوی دیگر، نظام ارزشیابی می‌تواند از سنجش‌های مقطعی و گاه سطحی عبور کند و به سوی سنجش پیوسته، داده‌محور و مبتنی بر شواهد حرکت نماید؛ به‌گونه‌ای که خطاهای یادگیری سریع‌تر شناسایی شوند و مداخلات آموزشی دقیق‌تری طراحی گردد.

با این حال، تاریخ آموزش و پرورش نشان می‌دهد که هیچ فناوری‌ای به‌تنهایی ضامن بهبود کیفیت تعلیم و تربیت نیست. فناوری‌ها در بهترین حالت «امکان» فراهم می‌کنند، اما تبدیل این امکان به «بهبود واقعی» نیازمند فهم تربیتی، طراحی آموزشی، سیاست‌گذاری هوشمندانه و زیرساخت‌های انسانی و نهادی است. از این منظر، هوش مصنوعی نیز اگر بدون تحلیل دقیق و چارچوب‌های روشن به نظام آموزشی وارد شود، می‌تواند به جای کاهش مسائل، بر

پیچیدگی‌ها بیفزاید. پرسش اصلی دیگر تنها این نیست که «هوش مصنوعی چه کاری می‌تواند انجام دهد»، بلکه این است که «چه کاری باید انجام دهد»، «چه چیزی نباید به آن واگذار شود»، و «چگونه می‌توان از آن به شکلی مسئولانه، عادلانه و تربیت‌محور استفاده کرد».

نظام آموزشی مبتنی بر هوش مصنوعی، در ساده‌ترین بیان، نظامی است که در آن تصمیم‌ها و فرایندهای آموزشی به کمک داده‌ها و الگوریتم‌ها پشتیبانی یا هدایت می‌شوند؛ از توصیه‌گرهای آموزشی و دستیارهای یادگیری تا سامانه‌های تحلیل‌گر عملکرد دانش‌آموزان، تولیدکننده محتوا، تصحیح‌گر خودکار و ابزارهای برنامه‌ریزی درسی. این چشم‌انداز، پیامدهای گسترده‌ای برای نقش‌ها و روابط آموزشی دارد. معلم ممکن است از انتقال‌دهنده دانش به طراح تجربه یادگیری، مربی مهارت‌های تفکر و هدایت‌گر رشد اجتماعی - عاطفی تبدیل شود. دانش‌آموز ممکن است از دریافت‌کننده منفعل محتوا به یادگیرنده‌ای فعال‌تر بدل گردد که در محیطی هوشمند، مسیر و منابع یادگیری خود را مدیریت می‌کند. مدیر آموزشی نیز ممکن است بیش از پیش به تحلیل داده‌ها، مدیریت کیفیت و تصمیم‌گیری مبتنی بر شواهد نیازمند شود.

در کنار این فرصت‌ها، چالش‌هایی جدی و چندلایه شکل می‌گیرد که ماهیت آن‌ها صرفاً فنی نیست، بلکه در هم‌تنیدگی عمیقی با اخلاق، عدالت، فرهنگ، روان‌شناسی تربیتی و حکمرانی دارد. یکی از بنیادی‌ترین چالش‌ها، مسئله عدالت آموزشی و شکاف دیجیتال است. اگر دسترسی به ابزارهای هوشمند، اینترنت پایدار، سخت‌افزار مناسب و پلتفرم‌های آموزشی با کیفیت میان مناطق و طبقات اجتماعی متفاوت باشد، هوش مصنوعی می‌تواند به جای کاهش نابرابری، آن را تشدید کند. در چنین وضعی، آموزش مبتنی بر هوش مصنوعی ممکن است به امتیازی برای گروهی محدود تبدیل شود و گروه‌های دیگر را در چرخه محرومیت آموزشی عمیق‌تری قرار دهد؛ موضوعی که با رسالت آموزش و پرورش عمومی در تضاد قرار می‌گیرد. چالش مهم دیگر، حریم خصوصی و امنیت داده‌های آموزشی است. آموزش مبتنی بر هوش مصنوعی معمولاً بر داده تکیه دارد: داده‌های مربوط به پیشرفت تحصیلی، رفتار یادگیری، علایق، نقاط قوت و ضعف، الگوهای تمرین، تعاملات آنلاین و حتی برخی شاخص‌های روان‌شناختی. این داده‌ها اگر بدون چارچوب‌های قانونی و اخلاقی روشن جمع‌آوری و پردازش شوند، می‌توانند زمینه سوءاستفاده، نقض حریم خصوصی، برچسب‌زنی و حتی آسیب‌های بلندمدت به آینده آموزشی و اجتماعی دانش‌آموزان را فراهم کنند.

پرسش‌های کلیدی در اینجا مطرح است: مالک داده‌های آموزشی کیست؟ چه نهادی مسئول حفاظت از آن است؟ چه میزان شفافیت درباره نحوه پردازش داده‌ها وجود دارد؟ و چگونه می‌توان حق انتخاب و رضایت آگاهانه را برای دانش‌آموزان و خانواده‌ها تضمین کرد؟

سوگیری الگوریتمی و نابرابری در تصمیم‌سازی نیز از دغدغه‌های تعیین‌کننده است. الگوریتم‌ها، بسته به داده‌هایی که با آن آموزش می‌بینند و فرض‌هایی که در طراحی آن‌ها نهفته است، می‌توانند نتایجی تولید کنند که به صورت ناخواسته تبعیض‌آمیز یا ناعادلانه باشد. اگر سامانه‌های هوشمند در تعیین سطح، پیشنهاد مسیر آموزشی، پیش‌بینی موفقیت یا حتی هدایت دانش‌آموز به شاخه‌های تحصیلی نقش پیدا کنند، هرگونه سوگیری می‌تواند پیامدهای جدی بر سرنوشت تحصیلی و فرصت‌های زندگی آنان داشته باشد. بنابراین، پاسخ‌گویی، شفافیت، قابلیت توضیح‌پذیری و امکان بازبینی انسانی، به عناصر ضروری در حکمرانی هوش مصنوعی آموزشی تبدیل می‌شود. از منظر تربیتی، یک نگرانی جدی آن است که تمرکز بیش از حد بر داده، سنجش و کارایی، به کاهش توجه به ابعاد انسانی تعلیم و تربیت منجر شود.

آموزش تنها انتقال دانش و مهارت نیست؛ تربیت، با رشد اخلاقی، هویت، معنا، ارزش‌ها، تعامل اجتماعی، همدلی، خودتنظیمی و مسئولیت‌پذیری گره خورده است. اگر استفاده از هوش مصنوعی به گونه‌ای طراحی شود که روابط انسانی در کلاس درس کمرنگ گردد، یا یادگیری به مجموعه‌ای از فعالیت‌های استاندارد شده و قابل اندازه‌گیری تقلیل یابد، ممکن است کیفیت تربیت انسانی آسیب ببیند. در نتیجه، ضرورت دارد که «تربیت‌محوری» به عنوان اصل راهنما در طراحی و استقرار فناوری‌های هوشمند حفظ شود. افزون بر این، ورود هوش مصنوعی به آموزش، پیامدهای مهمی برای نقش معلم و هویت حرفه‌ای او دارد. اگر سیاست‌ها و اجرا به سمت جایگزینی معلم با سامانه‌های هوشمند سوق یابد، با مقاومتی طبیعی و حتی بحران‌های حرفه‌ای مواجه خواهد شد؛ زیرا معلم صرفاً ارائه‌دهنده محتوا نیست، بلکه معنادرز، الگو، راهنما و سازنده فضای عاطفی - اجتماعی یادگیری است. نگاه واقع‌بینانه آن است که هوش مصنوعی می‌تواند بسیاری از وظایف تکراری و زمان‌بر را کاهش دهد و به معلم فرصت دهد تا بر جنبه‌های عمیق‌تر آموزش تمرکز کند؛ اما این امر تنها در صورتی محقق می‌شود که توانمندسازی معلمان، بازطراحی برنامه‌های درسی و سازوکارهای حمایتی به شکل جدی دنبال گردد. آینده آموزش و پرورش در عصر هوش مصنوعی به انتخاب‌های امروز ما وابسته

است: انتخاب‌هایی درباره اینکه چه چیز را ارزشمند می‌دانیم، عدالت را چگونه تعریف می‌کنیم، نقش انسان را در فرایند یادگیری چگونه حفظ می‌نماییم، و چه چارچوب‌هایی برای پاسخ‌گویی و شفافیت الگوریتم‌ها ایجاد می‌کنیم. اگر این انتخاب‌ها بر پایه پژوهش، تجربه، اخلاق و نگاه تربیتی شکل گیرد، هوش مصنوعی می‌تواند به ابزاری برای تقویت کیفیت و عدالت آموزشی تبدیل شود. اما اگر این مسیر بدون ملاحظات انسانی و حکمرانی مناسب طی شود، خطر آن وجود دارد که آموزش و پرورش به نظامی پرهزینه، داده‌محور اما کم‌عمق، و نابرابرتر از گذشته بدل گردد. این کتاب با تمرکز بر همین دوگانه و با نگاهی تحلیلی و کاربردی، می‌کوشد مخاطب را برای فهم بهتر چالش‌ها، تصمیم‌گیری مسئولانه و طراحی راهکارهای قابل اجرا در نظام آموزشی مبتنی بر هوش مصنوعی یاری رساند.

فصل اول

مبانی نظری و مفهومی هوش مصنوعی در آموزش و پرورش

هوش مصنوعی در دهه‌های اخیر از یک مفهوم صرفاً فنی و آزمایشگاهی به پدیده‌ای فراگیر در عرصه‌های مختلف زندگی انسانی تبدیل شده است و آموزش و پرورش نیز به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین نهادهای اجتماعی، به‌طور طبیعی تحت تأثیر این تحول قرار گرفته است. برای فهم دقیق جایگاه هوش مصنوعی در نظام‌های آموزشی، لازم است پیش از پرداختن به کاربردها و چالش‌ها، مبانی نظری و مفهومی آن به‌صورت روشن تبیین شود. درک این مبانی به ما کمک می‌کند تا هوش مصنوعی را نه صرفاً به‌عنوان مجموعه‌ای از ابزارهای دیجیتال، بلکه به‌عنوان رویکردی نوین در سازماندهی، تحلیل و هدایت فرایندهای آموزشی بشناسیم. از این منظر، هر بحثی درباره آینده آموزش بدون توجه به بنیان‌های مفهومی هوش مصنوعی، ناقص و سطحی خواهد بود.

هوش مصنوعی به‌طور کلی به توانایی سامانه‌ها و ماشین‌ها در انجام وظایفی اطلاق می‌شود که معمولاً نیازمند هوش انسانی هستند؛ وظایفی مانند یادگیری، استدلال، حل مسئله، تصمیم‌گیری، تشخیص الگو، درک زبان و تولید پاسخ. این تعریف البته بسیار گسترده است و شامل سطوح مختلفی از فناوری، از سامانه‌های ساده قانون‌محور تا مدل‌های پیچیده یادگیری ماشین و یادگیری عمیق می‌شود. در حوزه آموزش و پرورش، هوش مصنوعی بیشتر به آن دسته از سامانه‌هایی اشاره دارد که می‌توانند بر پایه داده‌های آموزشی، درباره نیازهای یادگیرندگان تحلیل انجام دهند، محتوا یا بازخورد مناسب تولید کنند، مسیر یادگیری را تنظیم نمایند و یا در مدیریت فرایند تدریس و سنجش نقش ایفا کنند. بنابراین، هوش مصنوعی در آموزش صرفاً یک ابزار جانبی نیست، بلکه می‌تواند به عنصر مؤثر در طراحی و اجرای یاددهی - یادگیری تبدیل شود.

از نظر تاریخی، پیوند میان فناوری و آموزش سابقه‌ای طولانی دارد. از تخته‌سیاه و کتاب درسی تا رایانه، اینترنت، آموزش الکترونیکی و یادگیری همراه، همواره ابزارهای جدید وارد نظام آموزشی شده‌اند و هر بار الگوهای تازه‌ای از آموزش را پدید آورده‌اند. با این حال، تفاوت اصلی هوش مصنوعی با بسیاری از فناوری‌های پیشین در آن است که این فناوری تنها وسیله انتقال محتوا نیست، بلکه توانایی تحلیل، تطبیق، پیش‌بینی و پاسخ‌گویی پویا را نیز داراست. به بیان دیگر، فناوری‌های سنتی بیشتر نقش انتقال‌دهنده یا تسهیل‌گر داشتند، اما هوش مصنوعی می‌تواند در سطحی پیچیده‌تر، در فرایند تصمیم‌گیری آموزشی مداخله کند. همین ویژگی است که آن را به موضوعی بنیادین در مطالعات آموزش و پرورش تبدیل کرده است. در سطح مفهومی، یکی از مهم‌ترین مباحث این است که هوش مصنوعی در آموزش بر چه تصویری از یادگیری استوار است. اگر یادگیری را فرایندی خطی، یکسان و مبتنی بر انتقال اطلاعات بدانیم، کاربرد هوش مصنوعی نیز بیشتر در قالب خودکارسازی و افزایش سرعت ارائه محتوا فهمیده می‌شود.

اما اگر یادگیری را فرایندی فعال، تعاملی، سازنده و وابسته به تفاوت‌های فردی تلقی کنیم، آنگاه هوش مصنوعی می‌تواند ابزاری برای شخصی‌سازی، تعامل پویا و پشتیبانی شناختی تلقی شود. از این رو، فهم هوش مصنوعی در آموزش بدون ارتباط آن با نظریه‌های یادگیری ممکن نیست. رفتارگرایی، شناخت‌گرایی، سازنده‌گرایی و رویکردهای اجتماعی - فرهنگی، هر یک می‌توانند تبیین متفاوتی از نحوه استفاده از سامانه‌های هوشمند در آموزش ارائه دهند. در چارچوب رفتارگرایی، یادگیری نتیجه تقویت، تکرار و ارائه بازخورد مناسب تلقی می‌شود. از این منظر، سامانه‌های هوشمند می‌توانند با طراحی تمرین‌های متوالی، ثبت پاسخ‌ها و ارائه بازخورد فوری، فرایند یادگیری را تقویت کنند. بسیاری از نرم‌افزارهای آموزشی اولیه و حتی برخی پلتفرم‌های جدید آموزش تطبیقی، از همین منطق بهره می‌برند. در مقابل، شناخت‌گرایی بر فرایندهای ذهنی مانند ادراک، حافظه، سازماندهی دانش و حل مسئله تأکید دارد. در این دیدگاه، هوش مصنوعی می‌تواند با تحلیل الگوهای خطا، شناسایی سوءبرداشت‌های مفهومی و تنظیم سطح دشواری تکالیف، به بهبود ساختار شناختی یادگیرنده کمک کند. این رویکرد، نقش AI را از صرف بازخورد رفتاری فراتر می‌برد و به آن کارکردی تحلیلی و پشتیبان می‌دهد.

سازنده‌گرایی نیز بر این باور است که یادگیرنده دانش را به صورت فعال و بر اساس تجربه و تعامل با محیط می‌سازد. در این رویکرد، هوش مصنوعی زمانی ارزش تربیتی می‌یابد که بتواند محیط‌های غنی، تعاملی و مسئله‌محور ایجاد کند و فرصت کشف، آزمایش و بازاندیشی را برای دانش‌آموز فراهم آورد. به همین دلیل، کاربرد AI در شبیه‌سازی‌های آموزشی، محیط‌های یادگیری هوشمند، دستیارهای کاوش‌محور و ابزارهای خلاقیت دیجیتال، با این دیدگاه هماهنگی بیشتری دارد. از سوی دیگر، رویکرد اجتماعی - فرهنگی که یادگیری را در بستر تعاملات انسانی، زبان، فرهنگ و بافت اجتماعی تحلیل می‌کند، به ما یادآوری می‌کند که هوش مصنوعی نباید جایگزین کامل روابط انسانی در آموزش شود، بلکه باید در خدمت تقویت ارتباط، مشارکت و فرصت‌های یادگیری جمعی قرار گیرد.

یکی دیگر از مبانی نظری مهم، مفهوم «شخصی‌سازی آموزش» است. نظام‌های آموزشی سنتی اغلب بر یک برنامه نسبتاً یکسان برای گروه‌های بزرگ از دانش‌آموزان استوار بوده‌اند؛ در حالی که تفاوت‌های فردی در توانایی، علاقه، سبک یادگیری، سرعت پیشرفت و زمینه‌های اجتماعی همواره وجود داشته است. هوش مصنوعی این امکان را فراهم می‌کند که آموزش از الگوی یکسان‌سازی فاصله بگیرد و به سمت تنظیم محتوا، فعالیت‌ها و بازخوردها متناسب با ویژگی‌های هر یادگیرنده حرکت کند. البته شخصی‌سازی صرفاً یک امکان فنی نیست، بلکه مفهومی تربیتی است که با کرامت یادگیرنده، توجه به تفاوت‌های فردی و اصل یادگیری معنادار پیوند دارد. از این رو، کاربرد هوش مصنوعی در این حوزه باید بر پایه فهم عمیق از ماهیت رشد و یادگیری انسانی باشد.

تعریف هوش مصنوعی و سیر تحول آن در نظام‌های آموزشی

هوش مصنوعی را می‌توان به طور کلی «توانایی سامانه‌های رایانه‌ای برای انجام کارهایی دانست که معمولاً به قضاوت، یادگیری، استدلال و درک انسانی نیاز دارند». در این تعریف، تأکید اصلی بر دو ویژگی است: نخست، توانایی پردازش و تحلیل داده‌ها برای یافتن الگوها؛ و دوم، توانایی بهبود عملکرد بر اساس تجربه و بازخورد. به بیان ساده‌تر، هوش مصنوعی تلاش می‌کند ماشین را به سطحی برساند که بتواند در شرایط تازه تصمیم‌گیری کند، از خطاها

بیاموزد، و پاسخ های متناسب با موقعیت ارائه دهد. در حوزه آموزش و پرورش، این مفهوم هنگامی معنا پیدا می کند که سامانه های آموزشی بتوانند وضعیت یادگیرنده را بشناسند، نیازهای او را تشخیص دهند، و به شکل هدفمند در مسیر یادگیری او مداخله کنند؛ از پیشنهاد محتوا و تمرین گرفته تا ارائه بازخورد، پشتیبانی از معلم و کمک به مدیریت آموزشی.

برای فهم سیر تحول هوش مصنوعی در نظام های آموزشی، باید توجه داشت که آموزش همواره از فناوری های زمانه خود تأثیر پذیرفته است. از ابزارهای ساده کمک آموزشی تا رسانه های جمعی و رایانه، هر دوره تلاش کرده است یاددهی و یادگیری را کارآمدتر، گسترده تر و قابل دسترس تر کند. با این حال، آنچه هوش مصنوعی را از بسیاری فناوری های پیشین متمایز می کند، «توان انطباق و تصمیم سازی» است. فناوری های قدیمی تر عمدتاً انتقال دهنده محتوا بودند؛ اما فناوری هوشمند می تواند نقش فعال تری بگیرد: رفتار یادگیرنده را تحلیل کند، پیشرفت او را رصد کند، و مسیر بعدی را پیشنهاد دهد. همین تغییر از «ارائه ثابت» به «پاسخ پویا» سبب شده است که هوش مصنوعی به یکی از موضوعات راهبردی در تحول آموزشی تبدیل شود.

نخستین گام های شکل گیری ایده های نزدیک به هوش مصنوعی آموزشی را می توان در تلاش های اولیه برای «آموزش برنامه ریزی شده» و ابزارهایی دید که بر پایه تمرین و بازخورد فوری کار می کردند. در آن زمان هدف اصلی این بود که یادگیری به واحدهای کوچک تقسیم شود، هر واحد با پرسش همراه باشد، و یادگیرنده پس از پاسخ دادن، فوراً نتیجه را دریافت کند. این ابزارها گرچه هوشمند به معنای امروزی نبودند، اما یک ایده مهم را وارد آموزش کردند: اینکه می توان فرایند یادگیری را تا حدی «سامان دهی الگوریتمی» کرد و به صورت مرحله ای پیش برد. این نگرش بعدها زمینه را برای ورود رایانه به آموزش فراهم کرد و آموزش رایانه یار به تدریج جایگاه خود را در مدارس و دانشگاه ها پیدا نمود.

در مرحله بعد، با پیشرفت علوم رایانه و شکل گیری روش های قاعده محور، تلاش ها به سمت ساخت سامانه هایی رفت که بتوانند نقش معلم را تا حدی شبیه سازی کنند. در این دوران، سامانه های آموزشی عمدتاً بر پایه قواعد صریح و از پیش تعریف شده عمل می کردند؛ یعنی طراحان تلاش می کردند دانش موضوعی را به صورت مجموعه ای از قوانین و روابط درون

سامانه قرار دهند تا سامانه بتواند پاسخ‌ها را ارزیابی کند و راهنمایی مناسب ارائه دهد. این دوره را می‌توان دوره سامانه‌های آموزشی «قاعده‌محور» دانست؛ سامانه‌هایی که در آن‌ها تصور می‌شد اگر قواعد کافی نوشته شود، می‌توان آموزش را تا حد زیادی خودکار کرد. دستاورد این دوره ایجاد نگاه نظام‌مند به مدل‌سازی دانش و طراحی راهبردهای تدریس در قالب ساختارهای منطقی بود، اما محدودیت آن نیز روشن بود: نوشتن قواعد برای همه حالت‌ها دشوار است و رفتار یادگیرندگان همیشه قابل پیش‌بینی نیست. با گسترش شبکه‌های رایانه‌ای و رشد آموزش برخط، تحول دیگری رخ داد و تمرکز از سامانه‌های بسته و محدود به محیط‌های یادگیری گسترده‌تر منتقل شد. در این مرحله، نظام‌های آموزشی به تدریج شروع به جمع‌آوری حجم بالایی از داده‌های یادگیری کردند؛ داده‌هایی مانند زمان مطالعه، نوع تعامل با محتوا، تعداد تلاش‌ها در انجام تمرین‌ها، الگوی خطاها، و میزان مشارکت در فعالیت‌ها. همین داده‌ها زمینه را برای تحلیل دقیق‌تر فرایند یادگیری فراهم ساخت و این ایده قوت گرفت که می‌توان بر اساس شواهد واقعی، آموزش را بهتر هدایت کرد. در نتیجه، نگاه داده‌محور در آموزش شکل گرفت و نظام‌های آموزشی به سمت تصمیم‌گیری مبتنی بر شواهد حرکت کردند؛ یعنی به جای تکیه صرف بر حدس و تجربه، از اطلاعات جمع‌آوری‌شده برای تشخیص نیازها و طراحی مداخله‌های آموزشی استفاده شد.

مرحله مهم بعدی با رشد روش‌های یادگیری از داده‌ها پدید آمد؛ رویکردی که در آن سامانه به جای اتکا به قواعد نوشته‌شده توسط انسان، با مشاهده نمونه‌های فراوان الگوها را یاد می‌گیرد. در این دوره، هوش مصنوعی توانست در تشخیص الگوهای خطا، پیش‌بینی افت تحصیلی، پیشنهاد تمرین‌های متناسب با سطح یادگیرنده، و تنظیم دشواری فعالیت‌ها موفق‌تر عمل کند. این تحول باعث شد آموزش شخصی‌سازی‌شده از حالت شعار خارج شود و در برخی زمینه‌ها به صورت عملی قابل اجرا گردد. به تدریج سامانه‌های توصیه‌گر آموزشی شکل گرفتند که می‌توانستند بر اساس وضعیت دانش‌آموز، منابع مناسب‌تری پیشنهاد دهند. همچنین ابزارهای تحلیل‌گر توانستند به معلم و مدیر مدرسه کمک کنند تا تصویر دقیق‌تری از وضعیت کلاس، روند پیشرفت گروه‌ها و نیازهای حمایتی به دست آورند.